

Burgerschapsvorming in leermiddelen primair onderwijs

Annette Thijs

slo

nationaal
expertisecentrum
voor leerplan-
ontwikkeling

Burgerschapsvorming in leermiddelen primair onderwijs

Annette Thijs

Unit Maatschappelijke Thema's

juni 2008

slo

nationaal
expertisecentrum
voor leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2008 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Auteur: Annette Thijs

Eindredactie: Annette Thijs

Met dank aan: Loes Faber, Lidy Kuipers, José Lodeweges, Christine Volkering (NICL), Maarten Rector, Joanne Veluwenkamp, Paula Wanner en Ellen van Zandvoort

Besteladres

SLO

secretariaat O&A - MT

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 666

E-mail: O&A-MT@slo.nl

AN: 7.4647.091

Inhoud

1.	Inleiding	5
1.1	Burgerschapsvorming in het onderwijs	5
1.2	Doelstelling leermiddelenanalyse	5
1.3	Leeswijzer	6
2.	Opzet van het onderzoek	7
2.1	Onderzoeksvragen	7
2.2	Conceptueel kader	7
2.3	Onderzoeksaanpak	9
3.	Resultaten	13
3.1	Beschikbaarheid van materialen	13
3.2	Inhoudelijke aanknopingspunten voor burgerschapsvorming	13
3.3	Didactische aanknopingspunten voor burgerschap	15
4.	Conclusies	17
	Referenties	21
	Bijlage A: Kernbegrippen burgerschapsvorming	23
	Bijlage B: Samenvatting van resultaten per methode	25

1. Inleiding

1.1 Burgerschapsvorming in het onderwijs

Sinds februari 2006 zijn scholen wettelijk verplicht aandacht te besteden aan actief burgerschap en sociale integratie. De Wet op het Primair Onderwijs en de Wet op het Voortgezet Onderwijs zijn aangepast met de aanvulling dat onderwijs mede gericht is op de bevordering van actief burgerschap en sociale integratie. Bij burgerschapsvorming gaat het om de basiskennis, vaardigheden en houdingen die nodig zijn om een actieve rol te kunnen spelen in de samenleving. Leerlingen maken kennis met begrippen als democratie, mensenrechten, conflicthantering, sociale verantwoordelijkheid en omgaan met maatschappelijke diversiteit. SLO ondersteunt en faciliteert de inbedding van burgerschapsvorming in het onderwijsveld. Een centrale activiteit daarbij is de ontwikkeling van een exemplarisch leerplankader aan de hand waarvan leerlijnen voor het primair en voortgezet onderwijs kunnen worden opgesteld. Dit leerplankader (zie Een basis voor burgerschapsvorming) is ontwikkeld in brede consultatie met het onderwijsveld. Vanuit dit kader worden diverse activiteiten ondernomen om scholen verder te ondersteunen. SLO ontwikkelt samen met scholen en schoolbesturen leerlijnen die passen bij hun eigen visie op burgerschapsvorming school. Ook werkt SLO aan een schoolzelfevaluatieinstrument met behulp waarvan scholen de stand van zaken wat betreft burgerschapsvorming kunnen vaststellen en een koers voor verdere versterking kunnen opstellen. Verder ondersteunt SLO netwerken van scholen bij de uitvoering van veelbelovende aanpakken voor burgerschapsvorming. Dit gebeurt in een meerjarige samenwerking met diverse partners - Universiteit van Amsterdam, Rijksuniversiteit Groningen en de Inspectie van het Onderwijs - waarin door middel van onderzoek en ontwikkeling gezocht wordt naar inspirerende en effectieve manieren om burgerschap bij leerlingen te bevorderen.

Eén van de vragen die leeft bij de invoering van burgerschapsvorming is welke lesmaterialen geschikt zijn om burgerschap in de praktijk te brengen. Er verschijnen voortdurend nieuwe materialen die zich richten op aspecten van burgerschapsvorming en het is voor scholen lastig het overzicht te bewaren. Ook is er weinig zicht op de mate waarin reguliere methodes aandacht besteden aan burgerschapsvorming. De veelheid van materiaal en onduidelijkheid over de mate waarin bestaande materialen al voldoende aandacht besteden aan burgerschapsvorming maakt het voor scholen lastig te bepalen of ze geschikte materialen gebruiken. Deze vraag vormde de aanleiding voor SLO om, mede op verzoek van het Ministerie van OCW en de Inspectie van het Onderwijs, onderzoek te doen naar het burgerschapsgehalte van leermiddelen.

1.2 Doelstelling leermiddelenanalyse

Het doel van de leermiddelenanalyse is zicht te krijgen op de wijze waarop leermiddelen aandacht besteden aan elementen van burgerschapsvorming. Het leermiddelenonderzoek is erop gericht om scholen een helder overzicht te bieden van relevante materialen en om aanknopingspunten in reguliere methodes inzichtelijk te maken. Het onderzoek draagt ook bij verdere conceptualisering van inhoud en didactiek burgerschapsvorming. Op basis van uitkomsten van dit onderzoek kunnen

waar relevant aanbevelingen gedaan worden aan uitgeverijen en auteurs voor de ontwikkeling van toekomstige op burgerschapsvorming gerichte leermiddelen.

De leermiddelenanalyse is uitgevoerd in 2006 en 2007. Het betreft een verkennend onderzoek gericht op een beperkte selectie van leermiddelen in het primair onderwijs. Exemplarisch zijn enkele relevante methoden onderzocht om zicht te krijgen op de mate waarin bestaande leermiddelen aanknopingspunten geven voor invulling van burgerschapsvorming in het curriculum.

1.3 Leeswijzer

Dit rapport beschrijft de opzet en uitkomsten van de leermiddelenanalyse. Hoofdstuk 2 beschrijft de opzet van het onderzoek en gaat in op de onderzoeksvragen, het conceptuele kader en de onderzoeksaanpak. In Hoofdstuk 3 worden de resultaten van het onderzoek beschreven. Na een korte samenvatting van algemene kenmerken van de methode worden gegevens met betrekking tot de inhoudelijke thema's van de methodes gepresenteerd. Paragraaf 3.2 laat zien in welke mate en op welke wijze kernelementen van burgerschapsvorming terug te vinden zijn in de onderzochte leermiddelen. In paragraaf 3.3 wordt ingegaan op de didactische aanpak van de methodes. Beide paragrafen bevatten een samenvatting van de belangrijkste resultaten. Uitgebreide gegevens per methode zijn te vinden in Bijlage B.

2. Opzet van het onderzoek

2.1 Onderzoeksvragen

Het doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in de wijze waarop de leermiddelen in het primair onderwijs aandacht besteden aan elementen van burgerschapvorming. Meer in het bijzonder gaat het om thema's en onderwerpen die te maken hebben met de drie kerndomeinen van burgerschap zoals die geformuleerd zijn in het door SLO ontwikkelde leerplankader voor burgerschapsvorming (*Een basis voor burgerschap, 2006*). In het onderzoek staan twee vragen centraal:

1. In welke mate komen de verschillende thema's en onderwerpen uit de drie domeinen democratie, participatie en identiteit aan de orde in de materialen?
2. Op welke wijze biedt de methode gelegenheid tot het ontwikkelen van vaardigheden en houdingen die behoren bij de drie domeinen democratie, participatie en identiteit?

Het onderzoek is van start gegaan met een beperkt literatuuronderzoek om zicht te krijgen op de kernelementen wat betreft de inhoud en didactiek van burgerschapsvorming. Hiervoor zijn recente beleidstukken, visienota's en onderzoek op het terrein van burgerschapsvorming bestudeerd. Resultaten van het literatuuronderzoek zijn samengevat in een conceptueel kader, zoals beschreven in de volgende paragraaf.

2.2 Conceptueel kader

In de gewijzigde Wet voor het Primair Onderwijs wordt burgerschap omschreven als 'de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren'. In de nota *Een basis voor burgerschap* schetst SLO (2006) een leerplankader dat als voorbeeld kan dienen voor scholen voor de invulling van burgerschapsvorming in het funderend onderwijs. In dit kader staan drie domeinen centraal:

- *Democratie*: in dit domein gaat het om kennis over kenmerken van de democratische rechtstaat en politieke besluitvorming, en vaardigheden en houdingen die horen bij democratische omgangsvormen.
- *Participatie*: in dit domein gaat het om kennis over mogelijkheden voor inspraak en medezeggenschap in de samenleving, en vaardigheden en houdingen die leerlingen in staat stellen en motiveren om actief mee te doen in de samenleving.
- *Identiteit*: in dit domein gaat het om het verkennen van je eigen identiteit, kennismaking met de diversiteit aan culturen en religieuze en levensbeschouwelijke opvattingen in onze multiculturele samenleving en om te leren handelen vanuit respect voor diversiteit.

Dit onderzoek neemt deze drie domeinen als vertrekpunt. Daarnaast is ook gekeken naar kerndoelen voor het primair onderwijs. Binnen het domein 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' zijn verschillende kerndoelen die aanknopingspunten geven voor de invulling van burgerschapsvorming. Volgens de Inspectie van het Onderwijs zijn met name kerndoelen 36, 37 en 38 van belang:

- De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger
- De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen
- De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen en ze leren respect op te brengen voor verschillen in de omgeving.

De Inspectie heeft recentelijk een kader ontwikkeld om toezicht te houden op naleving van de wet op actief burgerschap en sociale integratie. Dit toezichtskader (Inspectie van het Onderwijs, 2006a) bestaat uit twee kwaliteitsindicatoren:

- I Kwaliteitszorg: hierbij gaat het om de visie en doelstellingen van de school wat betreft bevordering van actief burgerschap en sociale integratie, verantwoording van de visie en doelen, en resultaten die worden bereikt ten aanzien van de gestelde doelen
- II Onderwijsaanbod actief burgerschap en sociale integratie: hierbij gaat het om een onderwijsaanbod gericht op bevordering van sociale integratie en actief burgerschap met inbegrip van het overdragen van kennis over en kennismaking met de diversiteit in de samenleving.

Voor het onderwijsaanbod wijst de Inspectie op de drie eerder genoemde kerndoelen. Daarnaast worden een viertal aandachtspunten genoemd:

- *Sociale competenties*: dit omvat ondermeer sociaal-emotionele ontwikkeling (zelfbeeld, zelfstandigheid), sociale vaardigheden (samenwerken, omgaan met verschillen), en houdingen en vaardigheden om in uiteenlopende situaties succesvol te kunnen functioneren (zelfsturing, omgaan met conflicten, democratisch handelen, verantwoordelijkheid).
- *Openheid*: aandacht voor de samenleving en de diversiteit daarin en bevordering van deelname van leerlingen aan en betrokkenheid bij de samenleving.
- *Basiswaarden en democratische rechtstaat*: dit omvat vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip, verdraagzaamheid, afwijzen van onverdraagzaamheid en discriminatie.
- *School als oefenplaats*: bieden van een leer- en werkomgeving waarin burgerschap en integratie zichtbaar zijn en waarin leerlingen kunnen oefenen met sociale competenties, democratische basiswaarden en betrokkenheid bij en deelname aan de samenleving.

In de visietekst van de SLO (2006) wordt burgerschapsvorming beschreven als een aandachtsgebied dat in alle vakken aan de orde kan komen, niet als een apart schoolvak. Het gaat om thema's die in bestaande leergebieden en vakoverstijgende activiteiten aan de orde kunnen komen, maar die ook vorm krijgen het pedagogische klimaat in de school, in schoolbrede activiteiten en buitenschoolse activiteiten. Ervaringen, zowel binnenschools als buitenschools, spelen een belangrijke rol. Het ontwikkelen van vaardigheden en houdingen en het opdoen van en reflecteren op ervaringen staat centraal. Uit literatuuronderzoek blijkt dat doen en ervaren van cruciaal belang zijn (Bron, Franken, van Hoeij, & Weme, 2003; Franken, Hautvast, van Hoeij & Stroetinga, 2003; Hooghoff, 2008; Kerr & Nelson, 2006; Nelson & Kerr, 2005; Schuitema, 2008; Veugelers, 2003; Veugelers, Derriks & De Kat, 2005; de Winter, 2004). Ook in de wet gaat het om *actief* burgerschap. Het toezichtskader van de Inspectie benadrukt het ontwikkelen van competenties en het inrichten van de school als oefenplaats. Het is van belang dat leerlingen sociale competenties ontwikkelen, initiatief en verantwoordelijkheid leren nemen, leren discussiëren en een eigen mening vormen. Om dit te realiseren is het belangrijk dat werkvormen en opdrachten leerlingen stimuleren tot:

- eigen verantwoordelijkheid
- persoonlijke identificatie
- sociale interactie
- discussie en kritische meningsvorming
- kritische reflectie en onderzoek

Burgerschapscompetenties ontwikkelen leerlingen niet alleen in de klas en op school, maar ook daar buiten. Het betrekken van de buitenwereld bij het onderwijs is dan ook belangrijk.

2.3 Onderzoeksaanpak

2.3.1 Selectie van leermiddelen

Om een beeld te krijgen van leermiddelen die aspecten van burgerschapsvorming aan de orde stellen is het onderzoek van start gegaan met een *inventarisatie* van relevante leermiddelen. Op basis van gegevens van NICL/De Gids is een overzicht gemaakt van leermiddelen in leergebieden die inhoudelijk raakvlak zouden kunnen hebben met burgerschapsvorming in het basisonderwijs, te weten:

- geschiedenis
- aardrijkskunde
- wereldoriëntatie
- sociaal-emotionele ontwikkeling
- geestelijke en levensbeschouwelijke stromingen

Daarnaast bestaat er een groeiend aantal specifiek op burgerschap gerichte lespakketten. Deze lespakketten zijn te vinden op het leermiddelenplein (www.leermiddelenplein.nl), met het trefwoord burgerschapsvorming.

Op basis van de inventarisatie zijn vervolgens enkele leermiddelen voor analyse geselecteerd. Uit onderzoek van de Inspectie (2006b, 2007) blijkt dat scholen vooral bestaande methodes voor verwante leergebieden gebruiken voor de invulling van burgerschapsvorming. Het onderzoek richtte zich daarom op een selectie van reguliere methoden. Het onderzoek vond in twee rondes plaats: ronde 1 in 2006 en ronde 2 in 2007. In beide rondes zijn exemplarisch de meest verkochte methodes voor leergebieden die inhoudelijke aanknopingspunten hebben voor burgerschapsvorming, te weten:

geschiedenis, aardrijkskunde, sociaal-emotionele ontwikkeling. Verkoopgegevens zijn achterhaald via een schoolleverancier voor het primair onderwijs (Heutink). Daarnaast zijn enkele recent verschenen materialen voor burgerschapsvorming onderzocht. Op basis van deze uitgangspunten zijn de volgende negen methodes geselecteerd:

Analyse 2006	Analyse 2007
<u>Speurtocht</u> Geschiedenis, ThiemeMeulenhoff	<u>Bij de tijd</u> Geschiedenis, Malmberg
<u>Een wereld van verschil</u> Aardrijkskunde, Malmberg	<u>De blauwe planeet</u> Aardrijkskunde, Meulenhoff
<u>Leefstijl</u> Sociaal-emotionele ontwikkeling, Leefstijl voor Jongeren	<u>De vreedzame school</u> Democratisch burgerschap, Eduniek
<u>Kinderen en hun morele talenten</u> Kwintessens, , NZV Uitgeverij mmv CED groep	<u>Democratie van binnenuit</u> Democratisch burgerschap, HVO
	<u>Verstand van Nederland</u> Democratisch burgerschap, Bekadidact

Van deze methodes zijn alle katernen en leerjaren bekeken. Naast leerlingmateriaal is ook gekeken naar de docentenhandleiding omdat deze relevante didactische aanwijzingen kan bevatten.

2.3.2 Analyse

Ontwikkeling van het analyse-instrument

In het onderzoek zijn alle materialen en leerjaren van de methodes geanalyseerd aan de hand van een analyse-instrument. Bij de ontwikkeling van het instrument is gebruikt gemaakt van de bestaande instrumenten van NICL/De Gids voor analyse van materialen in het leergebied 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' (zie referentielijst). Ook eerdere analyses van NICL/De Gids op gerelateerde thema's zijn bekeken. Deze instrumenten en analyses gaven aanwijzingen voor: (i) de algehele opzet van het instrument, (ii) algemene kwaliteitscriteria voor analyse van de bruikbaarheid van methodes, en (iii) methodes voor scoring en verwerking van analysegegevens.

Het conceptuele kader vormde het uitgangspunt bij het opstellen van analysevragen. Op basis van de drie daarin beschreven invalshoeken – de conceptnota van SLO, kerndoelen primair onderwijs en het toezichtskader van de Inspectie - is een lijst kernthema's in relatie tot burgerschapsvorming opgesteld rondom de drie domeinen democratie, participatie en identiteit. De lijst bestaat uit 10 thema's die verder zijn uitgewerkt in onderwerpen (zie bijlage A):

Democratie	<ul style="list-style-type: none"> • Democratische rechtstaat • Democratische basiswaarden • (Politieke) besluitvorming
Participatie	<ul style="list-style-type: none"> • Inspraak en medezeggenschap • Participatiemogelijkheden voor jongeren • Verantwoordelijkheid
Identiteit	<ul style="list-style-type: none"> • Wie ben ik? • Religieuze/levensbeschouwelijke stromingen • Multiculturele samenleving • Respect voor diversiteit

Het conceptuele kader bevat tevens uitspraken over wenselijke didactiek om actief burgerschap mogelijk te maken. Naast algemene vragen over het type leerdoelen dat wordt nagestreefd (kennis, vaardigheden, houdingen) in de werkvormen vraagt het instrument specifiek naar activiteiten die leerlingen in de gelegenheid stellen en stimuleren tot

• Kritische meningsvorming	• Verkennen van eigen identiteit
• Reflectie op eigen visie en gedrag	• Belangenbehartiging
• Sociale interactie	• Conflict hantering
• Verantwoordelijkheid	• Acties gericht op verbetering van klas, school, omgeving
• Besluitvorming	• Interactie met de buitenwereld (ouders, instanties, excursies)

Deze uitgangspunten zijn als startpunt genomen voor de ontwikkeling van analysevragen over de didactiek.

Op grond van het conceptuele kader is een pilot-instrument opgesteld. Dit instrument is gebruikt voor een korte screening ('quick scan') van een methode voor wereldoriëntatie (De grote reis). Het doel van deze quickscan was om de validiteit en uitvoerbaarheid

van het instrument te evalueren. De resultaten van de quick scan zijn besproken met deskundigen. Het analyse-instrument is op basis van de uitkomsten van de screening verder aangescherpt.

Kenmerken van het analyse-instrument

Het ontwikkelde instrument bestaat uit drie delen:

- Deel I: Achtergrondgegevens, met vragen over algemene kenmerken van de methode
- Deel II: Inhoudelijke aspecten, met vragen over aan burgerschapsvorming gerelateerde kernthema's en onderwerpen
- Deel III: Didactische aspecten, met vragen over didactische aanpak en werkvormen.

Deel I bestaat uit open vragen. In dit deel gaat het om feitelijke gegevens zoals die worden weergegeven in de materialen. Het gaat om algemene gegevens (auteurs, jaar van uitgave, samenstelling van de methode), de algemene uitgangspunten en doestellingen van de methode, en indien de methode dat expliciteert, de visie op burgerschapsvorming.

Deel II bevat vragen over inhoudelijke thema's die in de methode aan de orde komen. Dit deel is opgedeeld in de domeinen Democratie (A), participatie (B) en identiteit (C). Ieder domein bevat een aantal categorieën (bijvoorbeeld A1 Democratische rechtstaat), met daarbinnen kernthema's (bijvoorbeeld A1.3 Rechten en plichten). Per kernthema zijn onderwerpen aangegeven. Sommige onderwerpen betreffen een voorbeeldmatige uitwerking van het kernthema: deze zijn cursief gedrukt en hoeven niet apart gescoord te worden (bijvoorbeeld burgerrechten). De onderwerpen die niet cursief gedrukt zijn betreffen begrippen die wel gescoord moeten worden (bijvoorbeeld Grondwet). Per thema en/of onderwerp wordt de mate waarin het onderwerp voorkomt in de methode aangegeven (zie Box 1). In een toelichting worden de onderwerpen nader gespecificeerd en worden opvallende kenmerken aangegeven. Ook wordt de vindplaats vermeld (leerjaar, katern, paginanummer).

+	expliciet behandeld (in opvallende gevallen waarin het thema/onderwerp een prominente plaats inneemt: ++)
+/-	alleen genoemd
-	niet genoemd

Box 1: Scoringswijze

Deel III bestaat uit vragen over didactische aspecten. De vragen richten zich alleen op werkvormen en opdrachten die voorkomen in onderdelen van de methode waarin elementen van burgerschapsvorming aan de orde komen (niet in de methode als geheel). Per vraag wordt de mate waarin het didactische aspect voorkomt in de methode aangegeven (zie Box 1). In een toelichting worden de aspecten nader gespecificeerd en worden opvallende kenmerken aangegeven. Waar relevant, wordt de vindplaats vermeld (bijvoorbeeld wanneer een bepaald aspect vooral of alleen in een bepaald leerjaar voorkomt).

2.3.3 Uitvoering van de analyse

De analyse is uitgevoerd door ervaren analisten van NICL/De Gids. De analisten en de onderzoeker hebben op gezette tijden de voortgang en uitkomsten besproken en waar nodig het instrument verder aangescherpt. De uitkomsten van de analyse zijn per methode uitgewerkt en voorgelegd aan de betrokken uitgever of auteur. De uitgevers

konden zich over het algemeen vinden in de uitkomsten van de analyse. Wel hadden ze hier en daar wat nuanceringen en nadere toelichting over de wijze waarop sommige aspecten, die niet in de analyse naar voren kwamen, meer impliciet verweven zijn in de methode. Deze reacties zijn meegenomen in de verslaglegging van de analyseresultaten.

3. Resultaten

3.1 Beschikbaarheid van materialen

Het onderzoek is van start gegaan met een inventarisatie van beschikbare leermiddelen en materialen op het terrein van burgerschapsvorming. De inventarisatie bevestigt het beeld van een groeiend aanbod van specifieke thematische pakketten gericht op burgerschapsvorming. Op het leermiddelenplein (www.leermiddelenplein.nl) levert het trefwoord burgerschapsvorming momenteel (mei 2008) 85 treffers op. Voor het voortgezet onderwijs zijn er 90 treffers. Het aanbod varieert van materialen (lessuggesties, bronnenboeken, multimedia, spellen) gericht op mensenrechten, sociale competenties, waarden en normen, conflictbemiddeling, culturele en religieuze achtergronden, staatsinrichting en politieke besluitvorming, en de achtergrond en werking van de Europese Unie. Deze materialen zijn ontwikkeld door uitgeverijen en tal van maatschappelijke organisaties. Op het leermiddelenplein is voor elk van de materialen een korte omschrijving van de inhoud te vinden. Ook is aangegeven of het materiaal zich vooral richt op de onderdelen democratie, participatie of identiteit of dat het een meer omvattende uitwerking van burgerschapsvorming omvat.

Naast een brede inventarisatie van beschikbare materialen voor burgerschapsvorming is meer specifiek het burgerschapsgehalte van enkele methodes onderzocht. De resultaten van deze analyse worden beschreven in de volgende paragrafen.

3.2 Inhoudelijke aanknopingspunten voor burgerschapsvorming

In het analyse-instrument is burgerschap uitgewerkt in drie domeinen – democratie, participatie, identiteit – met daarbinnen een tiental thema's en begrippen. Bij de analyse is gekeken in welke mate deze begrippen en thema's aan de orde komen in de verschillende methodes. Dit heeft geresulteerd in een overzicht van 9 methodes in de aanknopingspunten die ze bieden voor het aan de orde stellen van burgerschapsvorming. Bijlage B bevat een samenvatting van de specifieke resultaten per methode. Hier worden de resultaten in algemene zin besproken. Daar waar er grote verschillen waren tussen de methodes zijn deze benoemd. Wat opvalt is dat de twee methodes voor geschiedenis onderling weinig verschillen wat betreft de uitkomsten van de analyse. Dit geldt ook voor de twee aardrijkskundemethodes. In de vier onderzochte pakketten voor burgerschap zit wel veel variatie. In de tekst is dit waar relevant benoemd.

De analyse laat zien dat de drie domeinen van burgerschapsvorming en de daaraan gerelateerde begrippen terug te vinden zijn in de methodes. In bijna alle methodes wordt aandacht besteed aan de democratische rechtstaat, democratische basiswaarden, identiteit van leerlingen (zelfbeeld), en de multiculturele samenleving. Ook aspecten van (politieke) besluitvorming, inspraak en medezeggenschap, verantwoordelijkheid (solidariteit) en religieuze/levensbeschouwelijke stromingen en van leerlingen komen in de meeste methodes aan de orde. Voorbeelden van participatiemogelijkheden voor leerlingen worden in maar weinig methodes gegeven.

De meeste aandacht besteden methodes aan het domein *identiteit*. Dit is vooral het geval bij methodes voor sociaal-emotionele ontwikkeling, maar ook in methodes voor aardrijkskunde en materialen voor burgerschapsvorming. In veel methodes wordt ingegaan op de eigen achtergrond van leerlingen (eigen leefomgeving, familie, stamboom) en op culturele verscheidenheid in de multiculturele samenleving (etnische groepen in de samenleving, culturele gewoonten en gebruiken, verschillen tussen mensen). Daarnaast besteden aardrijkskunde methodes aandacht aan religieuze en levensbeschouwelijke stromingen, vooral aan de Islam en het Christendom. De methodes voor sociaal-emotionele ontwikkeling en materialen gericht op burgerschapsvorming leggen het accent vooral bij het individuele perspectief en de beleving van identiteit en omgaan met anderen op het microniveau. Het sluit daarbij aan bij de belevingswereld van het kind. Maatschappelijke thema's als integratie, inburgering, en de nationale identiteit krijgt daarmee minder aandacht in deze methodes. Aardrijkskundemethodes besteden hier wel aandacht aan, en ook het burgerschapspakket Verstand van Nederland neemt dit maatschappelijke perspectief als uitgangspunt.

Aandacht voor het domein *democratie* is vooral te vinden in methodes voor geschiedenis en in materialen voor burgerschapsvorming. In geschiedenismethodes gaat het vooral om de historische geschiedenis van de parlementaire democratie in Nederland, en om de werking van wetten en van politieke besluitvorming (verkiezingen, landsbestuur, gemeentelijk bestuur). De materialen voor burgerschapsvorming verschillen in de wijze waarop ze aandacht besteden aan het domein democratie. Programma's en methodes als de Vreedzame School, Democratie van binnenuit en Morele talenten leggen de nadruk op het doorleven van democratische basiswaarden en reflectie op hoe dit een rol speelt bij leerlingen. De basiswaarden worden niet expliciet behandeld als onderdeel van een democratische rechtstaat, maar de nadruk ligt op het ontwikkelen van een democratische levenshouding. In de onderzochte methodes voor geschiedenis en aardrijkskunde komen de basiswaarden inhoudelijk aan de orde vooral vanuit het eigen vakinhoudelijk perspectief. Zo worden thema's als vrijheid van meningsuiting en gelijkwaardigheid in de geschiedenismethodes vooral besproken vanuit historisch perspectief (oa. voorbeelden van vrije en onvrije burgers vroeger en nu (Romeinen, middeleeuwen, 18e eeuw) en nu) en komen de thema's in de aardrijkskundemethodes enigszins aan de orde in voorbeelden uit regimes in andere landen. De aardrijkskundemethodes gaan wat betreft het domein democratie vooral in op kenmerken van rechten en wetten, oa. Verdrag voor de Rechten van de Mens, politieke structuren en internationale samenwerking (EU). Het thema Kinderrechten komt overigens als expliciet inhoudelijk onderwerp vrijwel niet aan de orde in de onderzochte methodes.

Het domein *participatie* krijgt de meeste aandacht in methodes voor aardrijkskunde en materialen voor burgerschapsvorming. In methodes voor aardrijkskunde gaat het vooral om beschrijving van structuren en instituties die inspraak en medezeggenschap mogelijk maken (gemeenteraad, buurtvereniging, belangenverenigingen) en solidariteit en verantwoordelijkheid (reflectie, voorbeelden van acties). De materialen voor burgerschapsvorming richten zich vooral op solidariteit en verantwoordelijkheid.

Verder valt op dat de meeste methodes eigen accenten leggen en niet aan alle aspecten van burgerschapsvorming expliciet aandacht besteden. De materialen voor burgerschapsvorming besteden over het geheel genomen aan de meeste aspecten van burgerschapsvorming aandacht. Hierbij richten zij zich veelal niet op kennisoverdracht, bijvoorbeeld leren over kenmerken van een democratische rechtstaat, maar vooral op het ontwikkelen van houdingen en vaardigheden en het stimuleren van de school als oefenplaats voor democratie.

De vraag is voorts op welke wijze aandacht wordt besteed aan de diverse onderdelen. Gaat het vooral om kennis over het thema of (ook) om houdingen en discussie en reflectie? Over de didactische aanpak in de materialen gaat de volgende paragraaf.

3.3 Didactische aanknopingspunten voor burgerschap

Bij de analyse is gekeken vanuit het analyse-instrument waarin 12 aspecten van didactiek genoemd zijn die bijdragen aan actief burgerschap. De analyse beperkte zich tot gedeelten van de methodes waar aspecten van burgerschapsvorming aan de orde kwamen. Het analyse-instrument richt zich vooral op activiteiten in de klas omdat methodes zich hier doorgaans op richten. Hierdoor bleek het lastig om materialen die zich op schoolbrede activiteiten richten, zoals de Vreedzame School, in de scores op de verschillende vragen goed in beeld te brengen. Het holistische en schoolbrede karakter van de activiteit van deze methodes is vooral tot uitdrukking gebracht in de toelichting op de scores in het instrument en in de beschrijving van de resultaten (zie Bijlage C).

Kennis en inzicht over aspecten van burgerschapsvorming zijn vooral te vinden in geschiedenismethodes en ook in aardrijkskundemethodes. De meeste activiteiten in de geschiedenismethodes zijn gericht op kennisverwerving en reflectie. De meeste methodes voor burgerschapsvorming richten zich vooral op het ontwikkelen van houdingen en vaardigheden en op het creëren van een oefenplaats voor burgerschap in de school.

In alle methodes is er veel aandacht voor persoonlijke identificatie. De persoonlijke leefwereld van de leerlingen wordt in veel gevallen als uitgangspunt genomen voor het aan de orde stellen van kwesties rondom burgerschapsvorming. Ook is er veel aandacht voor samenwerkend leren. Dit is met name het geval bij methodes voor sociaal-emotionele ontwikkeling en burgerschapsvorming. Daar worden veel activiteiten in duo's of groepjes uitgevoerd en nodigen veel activiteiten leerlingen uit om ervaringen en gevoelens met elkaar te delen. Reflectie op eigen gedrag krijgt in veel methodes aandacht, vooral in Leefstijl, Kinderen en hun morele talenten, Vreedzame school en De blauwe planeet.

Ook is er in de meeste methodes aandacht voor discussie en kritische meningsvorming. Vooral in SE (gekoppeld aan eigen identiteit) en aardrijkskunde (gekoppeld aan bestuurlijke kwesties). Diverse activiteiten nodigen tot discussie en leerlingen worden aangemoedigd om hun eigen mening te vormen en deze te beargumenteren.

Aanknopingspunten voor actief burgerschap, waarbij leerlingen aspecten van burgerschap in de praktijk brengen, zijn vooral te vinden in methodes voor sociaal-emotionele ontwikkeling en burgerschapsvorming. De Vreedzame school (in hoge mate) en Democratie van binnenuit bevatten suggesties voor activiteiten waarin leerlingen actief kunnen oefenen met belangenbehartiging en besluitvorming. Deze methodes, en ook Leefstijl en Kinderen en hun morele talenten, bevatten daarnaast activiteiten die leerlingen uitnodigen tot het nemen van initiatief in het organiseren van activiteiten (leertaken, klassenactiviteiten, projecten). Dergelijke actieve rollen van leerlingen komen weinig aan de orde in methodes voor geschiedenis en aardrijkskunde.

Wat betreft het betrekken van de buitenwereld valt op dat de methodes over het algemeen genomen weinig suggesties bevatten voor activiteiten zoals het uitnodigen van vrijwilligers van buiten of een excursie naar een instelling buiten de school. Dit

krijgt de meeste aandacht in Leefstijl en in enkele methodes voor burgerschapsvorming (Vreedzame school, Democratie van binnenuit, Kinderen en hun morele talenten). Ook bevatten deze methodes veel suggesties voor het betrekken van ouders en andere familieleden. Met name Leefstijl besteedt hier veel aandacht aan.

Samenvattend, uit de analyse blijkt dat de meeste materialen veel activiteiten bevatten gericht op samenwerkend leren, discussie en kritische meningsvorming. Ook is er veel aandacht voor aansluiting bij de persoonlijke leefwereld van leerlingen. In reguliere methodes (geschiedenis, aardrijkskunde) is er vooral aandacht voor activiteiten gericht op kennisverwerving. Activiteiten gericht op leerlingparticipatie en het actief toepassen van burgerschap in de praktijk komen weinig voor. Deze activiteiten zijn vooral te vinden in de materialen gericht op burgerschap en sociaal-emotionele ontwikkeling.

4. Conclusies

Het doel van het onderzoek was zicht te krijgen op de mate waarin materialen inhoudelijke en didactische aanknopingspunten bieden voor de invoering van burgerschapsvorming. Uit het onderzoek komen de volgende conclusies naar voren.

Ten eerste laat het onderzoek zien dat er veel aanknopingspunten te vinden zijn in de methodes. Alle onderzochte inhoudelijke aspecten zijn terug te vinden in de methodes, maar is er geen enkele methode die alle aspecten volledig inhoudelijk aan de orde stelt. De specifieke materialen voor burgerschapsvorming zijn het meest omvattend. Met name de methodes Democratie van binnenuit en het programma de Vreedzame School richten zich op de meeste van de onderzochte aspecten. Dit programma biedt vooral suggesties voor activiteiten om een democratische gemeenschap te ontwikkelen en in mindere mate op expliciete kennisoverdracht rondom aspecten van burgerschap. Basiskennis over burgerschapsgerelateerde onderwerpen wordt vooral aangereikt in methodes voor geschiedenis en aardrijkskunde. De aardrijkskundemethodes bevatten aanknopingspunten voor thema's binnen de drie domeinen, maar vooral binnen het domein identiteit en wat betreft participatie. De geschiedenismethodes richten zich met name op de domeinen democratie en identiteit. Deze basiskennis wordt zoals te verwachten vanuit een eigen vakinhoudelijk perspectief besproken. Dit betekent dat sommige aspecten van burgerschap daarbij wel aan de orde komen, maar zonder dat deze gekoppeld worden aan actuele maatschappelijke kwesties. Zo komt een thema als vrijheid van meningsuiting aan de orde, maar is het aan de leerkracht om dit thema te koppelen aan actuele gebeurtenissen zoals de moord op Theo van Gogh of de Deense cartoonrel.

Een tweede conclusie is dat leerlingparticipatie en het actieve toepassen van burgerschapsvorming weinig wordt aangezet in reguliere methodes voor geschiedenis en aardrijkskunde. Deze methodes bevatten vooral inhoudelijke aanknopingspunten en activiteiten gericht op het ontwikkelen van kennis en inzicht. Aardrijkskundemethodes bevatten daarnaast veel activiteiten gericht op discussie en kritische meningsvorming, vooral gekoppeld aan bestuurlijke kwesties. Het stimuleren van een actieve bijdrage van leerlingen aan besluitvorming of het organiseren van activiteiten ter verbetering van de omgeving in de klas, school of wijk komt weinig voor. Actievere elementen zijn wel te vinden in specifieke materialen voor sociaal-emotionele ontwikkeling en burgerschapsvorming. Daar zijn veel activiteiten gericht op het ervaren van burgerschap in de praktijk en het inrichten van de school als oefenplaats voor burgerschapsvorming. Met name bij de Vreedzame School en Democratie van binnenuit ligt het accent op een actieve rol van leerlingen. De methode Morele talenten biedt veel mogelijkheid om te reflecteren op eigen gedrag. De vraag is echter in hoeverre scholen gebruik maken van deze methodes. Uit onderzoek van de Inspectie (2006b, 2007) blijkt namelijk dat scholen vooral methodes voor reguliere leergebieden (aardrijkskunde, geschiedenis, wereldoriëntatie) gebruiken voor de invulling van burgerschap.

Een derde conclusie uit dit onderzoek is dat er een grote variatie is in het aanbod van specifiek op burgerschap gerichte materialen. Er zijn materialen die meer gericht zijn op kennisoverdracht (bijvoorbeeld Verstand van Nederland) en materialen die vooral gericht zijn op het ontwikkelen van een democratische gemeenschap in de school (bijvoorbeeld Democratie van binnenuit). Ook verschillen methodes in hun omvang, van een schoolbreed programma (Vreedzame School) tot een uitgebreide lessenserie voor de verschillende leerjaren (Kinderen en hun morele talenten) tot klein aantal lessuggesties (Verstand van Nederland). Dit betekent dat scholen bij de keuze voor extra materialen voor burgerschap goed moeten kijken welke materialen onderdelen bevatten die nog niet aan de orde komen in de reguliere methodes die zij gebruiken en wat uitvoerbaar is binnen het geheel van hun onderwijsaanbod.

Wat betekenen deze uitkomsten voor de invoering van burgerschap in de schoolpraktijk? Het onderzoek laat zien dat bestaande methodes voor reguliere leergebieden zoals geschiedenis en aardrijkskunde relevante aanknopingspunten bieden voor het aan de orde stellen van inhoudelijke aspecten van burgerschapsvorming. Deze methodes zijn niet geschreven vanuit het oogmerk van burgerschap maar bieden desalniettemin diverse aanknopingspunten. Wel vragen deze aanknopingspunten om verdere explicitering en uitwerking van het perspectief van burgerschapsvorming. Dit betekent vaak meer discussie en reflectie op aangedragen onderwerpen en koppeling aan de actuele maatschappelijke context. Verder vraagt het inrichten van de school als oefenplaats voor *actief* burgerschap om een verdere uitwerking door scholen in activiteiten en projecten. Materialen voor burgerschapsvorming bieden hiervoor goede suggesties, maar zijn in sommige gevallen wel omvangrijk. Het zou goed zijn om meer voorbeeldmatig elementen uit te werken. Door ervaringen van actieve scholen komt er steeds meer zicht op veelbelovende activiteiten voor actief burgerschap. Bijvoorbeeld de scholen die deelnemen aan de scholenpanels burgerschap van de Alliantie Burgerschapsvorming (zie www.scholenpanels.nl) leveren veel voorbeelden op van aansprekende en uitvoerbare activiteiten, zoals een debattraining voor leerlingen of het instellen van een leerlingenraad. Welke van deze activiteiten geschikt zijn is afhankelijk van de visie van een school en de thema's die reeds aan de orde komen in het reguliere onderwijsaanbod. Om scholen te ondersteunen bij deze concretisering van burgerschap ontwikkelt SLO momenteel een schoolzelfevaluatieinstrument. Dit instrument helpt scholen om zicht te krijgen op de huidige invulling van burgerschap wat betreft visie, onderwijsaanbod en school als oefenplaats. Ook biedt het instrument enkele richtingwijzers voor de verdere versterking van burgerschap in de school.

Opbrengsten van de materiaalanalyse

De resultaten van het onderzoek hebben tot de volgende opbrengsten geleid:

- Overzicht van burgerschapsgehalte in leermiddelen voor het primair onderwijs. De analyse heeft geresulteerd in een speciaal op burgerschap gerichte uitgave van de Leermiddelenkrant. Deze geeft per burgerschapsdomein een overzicht van publicaties en methoden die in te zetten zijn bij burgerschapsvorming. Een dergelijk overzicht is ook te vinden op het Leermiddelenplein (www.leermiddelenplein.nl). Voorts worden de uitkomsten van de analyse gepresenteerd op www.slo.nl en worden de resultaten regelmatig met scholen gedeeld in workshops.
- Checklist voor materiaalanalyse. Op basis van de analyse-instrument is voor scholen een verkorte versie ontwikkeld aan de hand waarvan scholen zelf kunnen hoe en in welke mate het bestaande aanbod (van materialen) aandacht besteedt aan burgerschap. De checklist bevat een overzicht van inhoudsaspecten en didactiekaspecten. Deze checklist wordt opgenomen in een breder schoolzelfevaluatieinstrument (zie boven).

- Verdere analyse van burgerschap in het onderwijsaanbod. Bij andere onderwijsondersteunings-instellingen bestaat interesse om het analyse-instrument te gebruiken voor analyse van andere methodes. Zo is de methode Islamitisch godsdienstonderwijs geanalyseerd door Arkade-Cilon en wordt het instrument door de Besturenraad gebruikt om het burgerschap in levensbeschouwelijke lessen in het voortgezet onderwijs te onderzoeken. SLO is bij beide onderzoeken betrokken.
- Bouwstenen voor verder onderzoek. Tenslotte levert het onderwijs aanknopingspunten op voor verder onderzoek. Scholen hebben veel vragen over de opbrengsten en effectiviteit van verschillende aanpakken en methodes. Verder onderzoek naar effectieve werkvormen (zie bijvoorbeeld Schuitema, 2008) is wenselijk en vormt een belangrijk aandachtspunt binnen de Alliantie Burgerschapsvorming.

Referenties

Bron, J., Franken, P., van Hoeij, J., & Weme, B. (2003). *Scholen voor actief burgerschap*. Den Bosch: KPC Groep.

Franken, P., Hautvast, van Hoeij, J., & Stroetvast, M. (2003). *Aan de slag met actief burgerschap. Handreiking voor scholen PO en VO*. Den Bosch: KPC Groep.

Hooghoff, H. (2008). Education implies citizenship: developing a global dimension in Dutch education. In M.A. Peters, A. Britton & H. Blee (Eds.) *Global citizenship education* (pp.445-459). Rotterdam: Sense Publishers.

Inspectie van het Onderwijs (2007). *Onderwijsverslag 2005-2006*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2006a). *Toezichtskader actief burgerschap en sociale integratie*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2006b). *Onderwijsverslag 2004-2005*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Kerr, D., & Nelson, J. (2006). *Active citizenship in INCA countries: definitions, policies, practices and outcomes*. London: National Foundation for Educational Research.

Nelson, J., & Kerr, D. (2005). *International review of curriculum and assessment frameworks. Active citizenship: definitions, goals and practices*. London: National Foundation for Educational Research.

Schuitema, J.A. (2008). *Talking about values. A dialogic approach to citizenship education as an integral part of history classes*. Proefschrift Universiteit Amsterdam.

SLO (2006). *Een basis voor burgerschap. Een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.

Veugelers, W. (2003). *Waarden en normen in het onderwijs. Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, Universiteit Utrecht.

Veugelers, W., Derriks, M., & de Kat, E. (2005). *Actieve participatie van leerlingen en burgerschapsvorming*. Amsterdam: ILO/Universiteit van Amsterdam.

de Winter, M. (2004). *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch pedagogisch offensief*. Den Haag: WRR.

NICL/de Gids

- Aanreiken en (aan)raken. De Tweede Wereldoorlog in geschiedenismethoden primair en voortgezet onderwijs (2005).
- Aanvullende vragen voor geïntegreerde methoden Oriëntatie op jezelf en de wereld (2005)
- Analyse Godsdienstmethoden (2006)
- Oriëntatie op jezelf en de wereld. Tijd & Staatsinrichting. Instrument kerndoelen (2006)
- Oriëntatie op jezelf en de wereld. Tijd & Staatsinrichting. Instrument didactiek (2005)
- Oriëntatie op jezelf en de wereld. Ruimte. Instrument didactiek (2006)
- Oriëntatie op jezelf en de wereld. Ruimte. Conceptinstrument kerndoelen (2006)
- Gids voor onderwijsmethoden. Registratie en beschrijving plus (2005)

Bijlage A: Kernbegrippen burgerschapsvorming

Democratie
Democratische rechtstaat <ul style="list-style-type: none">• Democratie in Nederland• Trias politica• Rechten en plichten
Democratische basiswaarden <ul style="list-style-type: none">• Vrijheid van meningsuiting• Gelijkwaardigheid
(Politieke) besluitvorming <ul style="list-style-type: none">• Macht• Verkiezingen• Landsbestuur• Gemeentelijk bestuur• Internationale samenwerking
Participatie
Inspraak en medezeggenschap <ul style="list-style-type: none">• Structuren en instituties• Publiek debat
Participatiemogelijkheden voor jongeren <ul style="list-style-type: none">• Clubs en verenigingen• Vrijwilligerswerk
Verantwoordelijkheid <ul style="list-style-type: none">• Goede doelen• Solidariteit
Identiteit
Wie ben ik? <ul style="list-style-type: none">• Zelfbeeld• Zelfwaardering• Eigen achtergrond• Identiteit
Religieuze/levensbeschouwelijke stromingen <ul style="list-style-type: none">• Geloof• Stromingen• Godsdienstvrijheid
Multiculturele samenleving <ul style="list-style-type: none">• Pluriformiteit• Etnische groepen in de samenleving• Integratie• Nationale identiteit
Respect voor diversiteit <ul style="list-style-type: none">• Waarden en normen• Ik en de ander• Tolerantie

Bijlage B: Samenvatting van resultaten per methode

Bij de tijd - Geschiedenis in tien tijdvakken (derde versie)

De geschiedenismethode *Bij de tijd* bestaat uit materialen voor het leerjaar 3 tot en met 8. Voor elke leerjaar is er een handleiding, leerlingenboek en een werkboek. Volgens de beschrijving in de methode is Bij de Tijd gericht op het ontwikkelen van historisch besef en het geven van inzicht in relaties tussen heden en verleden. Voor groep 3 en 4 vormt de omgeving van het kind het uitgangspunt voor de lessen. Voor groep 5 tot en met 8 is een concentrisch-chronologische benadering toegepast: tien tijdvakken keren in de loop van de vier leerjaren regelmatig terug waarbij de kennis van de tijdvakken steeds verder wordt uitgebreid.

In de methode zijn verschillende inhoudelijke aanknopingspunten voor het aan de orde stellen van burgerschapsvorming. De methode bevat vooral onderwerpen binnen het domein democratie en identiteit. De verschillende thema's binnen het domein *democratie*, zoals voorgesteld in het analyse-instrument, komen in meer of mindere mate aan de orde. Vooral in de groepen 6, 7 en 8 wordt aandacht geschonken aan de democratische rechtstaat en politieke besluitvorming. In de handleiding bij de methode wordt vermeld dat 'niet alleen inzichten uit het verleden aan bod komen maar ook vitale aspecten van onze samenleving, zoals de ontwikkeling van het democratisch burgerschap en respect voor grondwettelijke vrijheden en plichten, omgangsvormen enzovoort'.

Bij het domein *identiteit* wordt vooral in de groepen 3, 4 en 5 veel aandacht besteed aan de eigen achtergrond (familie, stamboom, woonomgeving). Van de religieuze en levensbeschouwelijke stromingen komen in groep 7 het christendom en het Jodendom aan bod en in groep 8 de Islam. Godsdienstvrijheid wordt in groep 6, in een les over de vrede van Munster, behandeld. Allerlei aspecten van de multiculturele samenleving komen verspreid over de methode aan de orde. Integratie komt vooral in groep 7 en 8 aan bod (allochtonen, immigranten en vluchtelingen in Nederland).

Binnen het domein *participatie* komt het onderwerp verantwoordelijkheid uitgebreid aan bod in groep 8 (goede doelen) en in groep 6 (solidariteit).

Wat betreft de gekozen *didactiek* bevat de methode vooral activiteiten gericht op het ontwikkelen van kennis en inzicht rondom burgerschapsvorming. Sommige keuzeopdrachten zijn ook gericht op vaardigheden en houdingen. Enkele open vragen zijn gericht op kritische meningsvorming, dilemma's en reflectie. Bij de keuzeopdrachten is ook aandacht voor samenwerken en emoties onder andere door toneelstukjes en rollenspelen. Persoonlijke identificatie wordt vooral mogelijk doordat de (historische) verhalen vaak vanuit het perspectief van leeftijdgenootjes, met verschillende culturele achtergronden, worden verteld. Er zijn enkele suggesties voor activiteiten aangetroffen waarbij de buitenwereld wordt betrokken. Bijvoorbeeld een stadswandeling, bezoek aan asielzoekerscentrum of iemand uitnodigen in de klas. Vooral in groep 3 en 4 worden (groot)ouders bij enkele activiteiten betrokken (fotoalbum, interview, tentoonstelling).

Een aantal aspecten van burgerschapsvorming, zoals uitgewerkt in het analyse-instrument, komen in mindere mate aan de orde. Aan de volgende aspecten zou de school ook buiten de methode aandacht moeten geven:

- vormen van inspraak en participatie van leerlingen (oa. leerlingenraad, clubs, verenigingen)
- diversiteit (culturele gewoonten, verschillen en overeenkomsten tussen verschillende groepen in de samenleving)
- activiteiten die uitnodigen tot belangenbehartiging
- activiteiten gericht op conflicthantering
- activiteiten waarbij leerlingen iets organiseren ter verbetering van de klas, school of buurt.

Speurtocht, geschiedenis voor het basisonderwijs

De methode Speurtocht bestaat uit materiaal voor leerjaar 3 tot en met 8. Voor alle leerjaren is er een leerlingenboek, werkschrift en handleiding. Daarnaast is er voor groep 5 tot en met 8 een antwoordenboek, toetsboek, groepsmap, en ICT-materialen. De auteurs geven aan dat de methode zich onder andere richt op het ontwikkelen van historisch besef en een collectief geheugen vanuit een Nederlands perspectief. Ten aanzien van het collectieve geheugen melden de auteurs dat belangrijke en beslissende politieke gebeurtenissen, culturele verschijnselen en sociale, economische en emancipatoire ontwikkelingen deel uit maken van ons collectieve geheugen en bij de vorming van de culturele identiteit van onze samenleving.

De methode bevat verschillende inhoudelijke aanknopingspunten voor de invulling van burgerschapsvorming. Deze aanknopingspunten zijn voor te vinden wat betreft het domein democratie en daarnaast ook rond het thema identiteit. Van de domein *democratie* komen de meeste onderwerpen die benoemd zijn in het analyse-instrument aan bod, met name in de bovenbouw (groep 7 en 8). Aan de orde komen kenmerken van de democratische rechtstaat en van politieke besluitvorming. Van de democratische basiswaarden komen vrijheid van meningsuiting en gelijkwaardigheid enigszins aan de orde in een opdracht en enkele historische voorbeelden. Bij het domein *identiteit* wordt in groep 3 aandacht besteed aan de eigen achtergrond (familie, stamboom, woonomgeving). Religieuze en levensbeschouwelijke stromingen komen vooral in groep 7 aan de orde. Het accent ligt daarbij op het christendom. Godsdienstvrijheid komt in groep 8 in een les over de vrede van Munster aan bod. De multiculturele samenleving wordt vooral in groep 7 een aantal keren aangehaald. Daarbij wordt ingegaan op ingegaan op de kleurrijke samenstelling van de Nederlandse samenleving en integratie (allochtonen en inburgeren). Van het domein *participatie* komt het thema verantwoordelijkheid (goede doelen, solidariteit) enigszins aan de orde in groep 6 tot en met 8.

Ten aanzien van de *didactische* aspecten valt op dat de meeste vragen en opdrachten rondom burgerschap gericht zijn op kennis en inzicht. Bij de verwerking van de vragen en opdrachten hanteert de methode bij de eerste opdrachten het principe van samenwerkend leren. In de oriëntatiefase van een les wordt regelmatig een (kring)gesprek gehouden maar er is weinig uitnodiging tot discussie en kritische meningsvorming. Er is wel aandacht voor persoonlijke identificatie door middel van sfeerverhalen en identificatiefiguurtjes. Er zijn geen activiteiten aangetroffen waarbij de buitenwereld betrokken wordt of waarbij leerlingen iets organiseren ter verbetering van de klas, school of buurt. Bij enkele activiteiten worden ouders betrokken (verkenning van het eigen verleden, stamboom maken, interview).

Een aantal aspecten van burgerschapsvorming, zoals uitgewerkt in het analyse-instrument, komen in mindere mate aan de orde. Aan de volgende aspecten zou de school ook buiten de methode aandacht moeten geven:

- diversiteit (culturele gewoonten, verschillen en overeenkomsten tussen verschillende groepen in de samenleving)
- vormen van inspraak en medezeggenschap (structuren, instituties, publiek debat) en mogelijkheden voor participatie van leerlingen (oa. leerlingenraad, clubs, verenigingen)
- universele verklaring voor de rechten van de mens en de rechten van het kind
- activiteiten gericht op het lezen en volgen van media
- activiteiten die uitnodigen tot belangenbehartiging
- activiteiten gericht op conflicthantering
- activiteiten waarbij leerlingen iets organiseren ter verbetering van de klas, school of buurt.

De Blauwe planeet - aardrijkskunde voor het basisonderwijs

De methode biedt materialen voor leerjaar 3 tot en met 8. Voor alle leerjaren is er een handleiding, leerlingen, en een werkschrift. Daarnaast is er voor leerjaar 5 tot en met 8 een toetsboek, antwoordenboek een groepsmap en een cd-rom. De methode streeft ernaar de betrokkenheid van leerlingen bij aardrijkskunde te vergroten. De methode richt zich niet specifiek op burgerschap maar benoemt dit wel in de doelstelling van de methode. Bij de doelen en uitgangspunten van de methode wordt expliciet ingegaan op burgerschap. Een van de algemene doelen is om *'leerkrachten te helpen bij de vorming van nieuwe (Nederlandse) wereldburgers'*; *daarnaast kan een aardrijkskundemethode als de blauwe planeet 'een bijdrage leveren aan een tolerante samenleving en goed burgerschap in een wereld waar afstanden tussen mensen kleiner worden'*. In groep 8 komt het begrip wereldburger vaak voor. Wel wordt dit in een breder verband gebruikt dan de manier waarop burgerschap bij burgerschapsvorming wordt gehanteerd.

De methode biedt verschillende aanknopingspunten voor het aan de orde stellen van burgerschapsvorming, vooral ten aanzien van het domein participatie en identiteit. Binnen het domein *'participatie'* is er vooral aandacht voor verantwoordelijkheid. Het onderwerp solidariteit komt in bijna alle groepen voor. Zo maken leerlingen in groep 4 een poster om vandalisme tegen te gaan, komt in groep 5 het onderwerp protesteren uitgebreid aan de orde en wordt in groep 8 ingegaan op het feit dat er door protest nu minder kinderarbeid is. In groep 7 en 8 wordt aandacht besteed aan goede doelen. De methode besteed ook, in wat mindere mate, aandacht aan vormen van inspraak en medezeggenschap in de samenleving. In groep 3 praten en beslissen de leerlingen mee over de inrichting van een schooltuin of poppenhuis. In groep 5 worden onderwerpen van het onderdeel structuren en instituties uitgebreid behandeld. Zo gaat de methode in op mogelijkheden om als bewonersgroep naar het gemeentebestuur te gaan, kunnen de leerlingen een bestuur naspelen en bedenken ze een plan voor een betere school. Aandacht voor concrete participatiemogelijkheden voor kinderen (zoals (sport)verenigingen en vrijwilligerswerk) komt in de methode niet voor. Van het domein *'identiteit'* komen de meeste onderwerpen in meer of mindere mate aan bod. In alle groepen is aandacht voor de eigen identiteit van de kinderen. In groep 4 en in groep 6 is er aandacht voor de begrippen nationaliteit en paspoort. Het onderwerp religie komt vooral in groep 8 voor. In één les worden de belangrijkste wereldgodsdiensten behandeld. De Islam krijgt hierbij de meeste aandacht. De onderwerpen Humanisme en godsdienstvrijheid ontbreken in de methode. De multiculturele samenleving komt voornamelijk in de bovenbouw aan de orde met daarbij aandacht voor pluriformiteit, etnische groepen in de samenleving, integratie en nationale identiteit. Respect voor diversiteit komt aan de orde door verschillende culturele perspectieven in tekst en beeldkeuze mee te nemen, maar er zijn weinig opdrachten waarmee leerlingen expliciet aan dit thema werken. De methode gaat wel in op de gevoelens en ideeën die deze diversiteit in de maatschappij kan losmaken.

Het domein 'democratie' komt in beperkte mate in de methode aan de orde. Voor wat betreft de democratische rechtstaat zijn alleen in groep 8 de begrippen mensenrechten en de rechten van het kind aangetroffen. De democratische basiswaarden komen impliciet voor. Politieke besluitvorming komt uitgebreid aan de orde. In groep 6 en 7 wordt aandacht besteed aan de regering. In groep 5 wordt uitgebreid ingegaan op het gemeentelijk bestuur (taken burgemeester, wethouders, gemeentebestuur). In de bovenbouw is er ruime aandacht voor de Europese Unie (groep 7 en 8) en voor de Verenigde Naties (groep 8).

Wat betreft de gekozen didactiek laat de analyse zien dat de methode verschillende didactische aanknopingspunten bevat voor het ontwikkelen van actief burgerschap.

Veel vragen en opdrachten zijn gericht op kennis maar kinderen worden ook aangezet tot reflectie. In *De blauwe planeet* komen verschillende typen vragen en opdrachten voor. Niet alleen reproductievragen maar ook kritische meningsvorming, dilemma's, leren van en met elkaar en onderzoeksopdrachten komen zijn veel in de methode aangetroffen. De persoonlijke leefwereld vormt in elk leerjaar de insteek voor het leren kennen van het abstracte in de methode. In de groepsmap zitten veel (actieve) onderzoeksopdrachten die de leerlingen aanzetten tot het in de praktijk brengen van de leerstof. Ook in het werkboek zijn er veel opdrachten te vinden die aanzetten tot kritische meningsvorming, identiteitsontwikkeling, inlevingsvermogen en argumentatie. Activiteiten waarbij de buitenwereld betrokken wordt, komt in beperkte mate voor. Alleen bij de extra suggesties zijn hiervan voorbeelden aangetroffen zoals het uitnodigen van een deskundige van de gemeente en het brengen van een bezoek aan het bezoekerscentrum van Natuurmonumenten. Activiteiten om leerlingen actief bij de besluitvorming te betrekken zijn nauwelijks aangetroffen. Wel bevat de methode enkele opdrachten die de leerlingen uitnodigen tot organiseren van activiteiten gericht op verbetering van de school, de schoolomgeving en de samenleving.

Een wereld van verschil, aardrijkskunde voor de basisschool

De methode *Een wereld van verschil* bestaat uit materiaal voor groep 3 tot en met 8. Voor elke leerjaar is er een handleiding, kopieermap voor de leerkracht en een lesboek voor de leerling. Voor de groepen 5 tot en met 8 is er daarnaast ook een werkboek, toetsboek, antwoordenboekje, cd-rom voor topografie en miniatlas. De methode stelt zichzelf tot doel een betrouwbaar wereldbeeld te geven aan leerlingen waarin het dagelijks leven in verschillende landen aan de orde komt. Ook Nederland als multiculturele samenleving vormt een uitgangspunt in de methode.

Wat betreft een inhoudelijke bespreking van aspecten van burgerschapsvorming biedt de methode vooral aanknopingspunten voor het aan de orde stellen van het domein *identiteit*. Er wordt veel aandacht besteed aan de eigen achtergrond van leerlingen (eigen leefomgeving, landen van herkomst van Turkse, Marokkaanse en Surinaamse kinderen). Bij de levensbeschouwelijke stromingen komen met name de islam en het boeddhisme uitgebreid aan de orde. De overige stromingen worden alleen aangestipt. De multiculturele samenleving komt in de methode uitgebreid aan de orde en vooral de pluriformiteit en de etnische groepen in de samenleving. Onderwerpen van het domein *democratie* komen ook aan de orde in de methode, zij het in mindere mate. In enkele groepen komen in de lessen begrippen als wetten, democratie of mensenrechten voor. Bij de democratische basiswaarden besteedt de methode in de bovenbouw vooral aandacht aan de vrijheid van meningsuiting en met name aan het ontbreken van vrijheid van meningsuiting als reden voor het ontvluchten van een land. In groep 4 en 5 komt het gemeentelijk bestuur aan de orde. In groep 7 wordt de Europese Unie behandeld met daarbij onder andere aandacht voor het vrij woon- en werkverkeer, de afspraken die gemaakt zijn over samenwerking, Europese regels en het Europees verdrag voor de rechten van de mens. Wat betreft het domein *participatie* besteedt de methode aandacht aan vormen van inspraak en medezeggenschap. In groep 4 en 5 wordt aandacht besteed aan het maken van plannen door de gemeente en de rol van bewoners daarin. Daarnaast wordt er enigszins aandacht besteed aan goede doelen en de mogelijkheid van demonstraties voor het uiten van meningen.

De methode bevat naast kennisvragen ook veel vragen die gericht zijn op het vormen van een mening. Er zijn veel klassengesprekken en discussies. Het vergelijken van de eigen situatie met een andere komt veel voor in de methode; hierdoor is persoonlijke identificatie mogelijk. Er worden regelmatig suggesties gegeven voor excursies of het uitnodigen van personen en instanties. Deze staan echter bij de extra mogelijkheden en maken geen deel uit van de reguliere lessen.

Sommige aspecten van burgerschapsvorming komen weinig aan de orde in de methode. Hieraan zou de school op een andere manier aandacht moeten besteden. Het betreft de volgende aspecten:

- verkiezingen en politieke partijen
- kenmerken van de parlementaire democratie
- vormen van inspraak en participatie van leerlingen (oa. leerlingenraad, clubs, verenigingen etc)
- activiteiten gericht op conflicthantering
- activiteiten die uitnodigen tot belangenbehartiging
- activiteiten waarbij leerlingen iets organiseren ter verbetering van de klas, school of buurt

Leefstijl – sociaal-emotionele vaardigheden voor het primair onderwijs

Leefstijl is een methode voor sociaal-emotionele en gezondheidsvaardigheden voor groep 1 tot en met 8. De methode heeft onder meer tot doel kinderen bewust maken van hun eigen gedrag, leren zichzelf en anderen te waarderen, vaardigheden ontwikkelen om met elkaar om te gaan, en aanleren van gezondheidsvaardigheden. Voor groep 1-2 zijn er werkbladen, voor groep 3-8 werkboeken. Per twee groepen is er een handleiding. Ook is er een programma voor ouderavonden, en zijn er aanvullende materialen zoals posters en (voor)leesboeken.

De methode biedt verschillende aanknopingspunten voor burgerschapsvorming. Het accent ligt daarbij op het domein *identiteit*. Veel van de onderwerpen binnen dit domein komen aan de orde. De methode besteed veel aandacht aan thema's rond zelfbeeld, zelfwaardering, eigen achtergrond, waarden en normen, culturele verschillen en tolerantie. In groep 7 en 8 komen kenmerken van de multiculturele samenleving aan bod. Daarnaast is er in groep 8 aandacht voor geloof en religieuze/levensbeschouwelijke stromingen (islam, christendom, jodendom en hindoeïsme). Een paar aspecten van het thema identiteit, zoals uitgewerkt in het analyse-instrument, komen minder aan de orde. Het gaat hier om integratie (inburgering, allochtonen, autochtonen) en aandacht voor de nationale identiteit (toelichten).

De methode biedt veel mogelijkheden om het thema identiteit aan de orde te stellen. Een inhoudelijke bespreking van thema's rondom *democratie* (kenmerken van democratische rechtstaat) en *participatie* (vormen van inspraak en medezeggenschap in de samenleving) is niet te vinden in de methode. Wel biedt de methode activiteiten waarmee leerlingen aspecten hiervan *actief* in praktijk kunnen brengen. De meeste vragen en opdrachten zijn gericht op vaardigheden. De leerlingen oefenen deze sociale vaardigheden door individuele, groeps- of klassikale activiteiten en opdrachten. Het accent ligt hierbij vooral op: sociale interactie, persoonlijke identificatie en eigen leefwereld, leren van en met elkaar, vormen van eigen mening, dilemma's en emoties. Ook zijn er tal van mogelijkheden voor kringgesprekken, creatieve activiteiten, spelactiviteiten en verhalen. Voor de groepen in de onderbouw zijn er veel rijmpjes en liedjes die gerelateerd zijn aan het betreffende thema. De methode besteed verder aandacht aan activiteiten waarbij leerlingen worden betrokken bij besluitvorming (afspraken maken in klas). In enkele gevallen zijn er activiteiten waarbij de buitenwereld wordt betrokken (gastouder die iets vertelt over een bepaalde cultuur). Activiteiten om iets te organiseren zijn er ook: leerlingen organiseren een ruilmarkt in de klas of een klassenfeest en leerlingen krijgen taken in de klas (opruimen, planten verzorgen, etc.). In groep 8 zijn er activiteiten om iets te organiseren in de school zoals een 'anti-pestweek' en 'schone school campagne'. De werkbladen en de werkboekjes voor de leerlingen bevatten vragen en opdrachten voor het oefenen en verwerken van de lesstof.

Het programma van *Leefstijl* legt de nadruk op samenwerking met ouders. Dit gebeurt door hen te betrekken bij huiswerkopgaven (de kinderen vragen hun ouders wat zij van opscheppen vinden of de kinderen vertellen thuis wat ze over pesten geleerd hebben) en door deelname aan speciale ouderworkshops. Deze ouderworkshops zijn bedoeld om ouders te informeren over de Leefstijllessen, van gedachten te wisselen over de opvoeding van hun kinderen en het leren van ondersteunende vaardigheden bij het opvoeden.

Voor alle jaargroepen geldt dat er geen aandacht wordt besteed aan activiteiten die uitnodigen tot het nemen van verantwoordelijkheid voor het eigen leren en activiteiten die uitnodigen tot belangenbehartiging.

Democratie van binnenuit

De methode 'Democratie van binnenuit' is een handleiding die bestaat uit drie delen. Het eerste deel is een theorie-deel, waarin achtergrondinformatie over de methode en over 'democratie' beschreven staat. Het tweede deel is een praktijkdeel, waarin voorbeeldactiviteiten en tips beschreven staan. Het derde deel bestaat uit de bijlagen, waarin werkbladen, verhalen en dergelijke opgenomen zijn. Het praktijkdeel en de bijlagen geven een concrete invulling van het theoretische gedeelte en zijn gericht op activiteiten voor leerlingen.

De methode richt zich niet specifiek op het democratische staatsbestel, maar voornamelijk op het werken aan een democratische levenshouding vanuit een humanistische visie. De methode is daarbij vooral gericht op (de ontwikkeling van) het 'eigen ik' en hoe deze 'ik' staat ten opzichte van anderen (in de wereld). De basis is het werken (van binnenuit) aan democratische waarden en normen. De opzet van de activiteiten geeft wel de ruimte om dieper op bepaalde aspecten van democratie (het staatsbestel) in te gaan. De activiteiten zijn namelijk *voorbeeldactiviteiten*. Er wordt ook expliciet aangegeven in het theorie-deel dat er de ruimte is om dingen anders aan te pakken of aan te passen aan een andere doelgroep en om te verdiepen en te verbreden.

In het praktijkdeel wordt bij elk leeftijdscategorie gestart met een collage en beschrijving van de leef- en belevingswereld van deze groep. Dit heeft als doel om de docent snel een (ontwikkelings)beeld te geven van de leerlingen waarmee men werkt, zodat 'trefzekere keuzes gemaakt kunnen worden in doel, inhoud en vorm van de thema's'.

Ten aanzien van het domein *democratie* wordt wat inhoudelijke kennisaspecten betreft vooral ingegaan op democratische basiswaarden. Deze komen in alle leeftijdscategorieën bij alle activiteiten als specifieke doelen terug: respect voor elkaar, luisteren naar elkaar, inleven in een ander, elkaar begrijpen en elkaar laten praten, iedereen mag wat zeggen, iets van een ander niet gek vinden. Deze waarden worden echter niet expliciet inhoudelijk behandeld als onderdeel van een democratische rechtstaat. De nadruk ligt namelijk vooral op het ontwikkelen van een democratische levenshouding en minder op kennis van het democratische staatsbestel. Bij de leeftijdscategorie 9-12 en 12-14 wordt de 'democratische rechtstaat' in een aantal activiteiten wel enigszins aan de orde gebracht. Hier wordt namelijk ruimte geboden om in te gaan op 'samenleven, democratische rechten en plichten, vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit en rechtvaardigheid'. Er worden verder enkele begrippen met betrekking tot democratie genoemd, maar hier wordt niet heel duidelijk en expliciet op ingegaan (kinderrechten, grondwet, rechten en plichten en parlementaire democratie). Verdere onderwerpen en kennis rondom politieke besluitvorming komt niet aan de orde in de methode.

Binnen het domein '*participatie*' is er vooral aandacht voor solidariteit. In de leeftijdscategorieën 9-12 en 12-14 wordt het expliciet als een 'principe' van democratie besproken. Ook is er in deze leeftijdsgroepen aandacht voor de onderwerpen 'klassenraad en commissies' en 'discussies/debat'. Ook worden in deze categorieën de onderwerpen 'vrijwilligerswerk' en 'goede doelen' behandeld. Leerlingen moeten o.a. zelf vrijwillige klussen en 'goede plannen' met de klas organiseren.

Het domein '*identiteit*' komt uitgebreid aan de orde. Er wordt in alle leeftijdscategorieën vooral veel aandacht besteed aan zelfbeeld, zelfwaardering en eigen achtergrond (familie en stamboom). Het onderwerp identiteit (nationaliteit, paspoort, enz.) komt niet aan bod. Ook respect voor diversiteit wordt uitgebreid behandeld. Waarden en normen, de relatie tussen 'ik en de ander' en tolerantie lopen als een rode draad door de activiteiten.

Sommige aspecten van het domein identiteit, zoals beschreven in het analyse-instrument, worden in mindere mate besproken in de methode. Religieuze en levensbeschouwelijke stromingen komen niet aan de orde. Af en toe worden onderwerpen als 'de Bijbel', 'de Koran' en 'het Boeddhisme' genoemd, maar er wordt niet expliciet op ingegaan. Het Humanisme is het uitgangspunt van de methode. Alleen bij de categorie 12-14 wordt expliciet op enkele aspecten hiervan ingegaan, namelijk 'de oerknal' en 'de evolutietheorie'. De multiculturele samenleving komt niet expliciet aan de orde, maar in spelletjes en opdrachten wordt pluriformiteit en multiculturaliteit wel impliciet aan de orde gebracht. Integratie komt alleen in categorie 6-9 duidelijk aan de orde. Nationale identiteit komt in geen enkele categorie aan de orde.

Wat betreft de didactiek bevat de methode veel activiteiten die het ontwikkelen van *actief* burgerschap mogelijk maken. De opdrachten zijn vooral gericht op vaardigheden, houdingen en reflectie. Kritische reflectie op eigen gedrag heeft in elke leeftijdscategorie een zeer belangrijke plaats. In de hogere leerjaren worden specifieke reflectiemomenten ingebouwd, waarbij gebruik wordt gemaakt van speciale reflectiebijlagen. Er zijn veel activiteiten die uitnodigen tot het nemen van eigen verantwoordelijkheid. Sociale interactie staat centraal bij alle activiteiten. Er is in alle activiteiten heel duidelijk plaats voor het samen werken en spelen, het meedoen aan kringgesprekken en het delen van gevoelens en ervaringen. Het geven van je eigen mening en luisteren naar speelt in alle activiteiten een belangrijke rol. In de hogere leeftijdscategorieën krijgt discussiëren een grotere rol.

Bij alle leeftijdsgroepen is de eerste activiteit specifiek gericht op persoonlijke identificatie en het verkennen van de eigen identiteit en leefwereld. Af en toe wordt de buitenwereld bij activiteiten betrokken, zoals het bezoeken van een verpleeghuis of het interviewen van iemand uit de buurt. Ook bij het organiseren van 'vrijwillige klussen en goede plannen' kan de buitenwereld betrokken worden. Er zijn enkele activiteiten waar familieleden bij betrokken worden, zoals het organiseren van een feestje voor de familie, het interviewen van grootouders en samen met grootouders een stamboom maken. Leerlingen worden actief betrokken bij besluitvorming in de klas. Het gaat dan vooral over het maken van afspraken in de klas. In iedere groep worden voorbeelden gegeven van activiteiten die leerlingen kunnen ondernemen gericht op verbetering van de klas en de samenleving.

Kinderen en hun morele talenten

Kinderen en hun morele talenten is een methode voor waarden, normen en burgerschap voor groep 1 tot en met 8 van de basisschool. Voor elk leerjaar zijn er acht projecten met lessen en activiteiten voor ongeveer vier weken. De methode is niet gericht op het aanleren van sociaal wenselijk gedrag maar legt de nadruk op de daaronder liggende waarden en normen en hun uitingsvormen. De methode gaat uit van alledaagse situaties en behandelt acht algemeen maatschappelijk aanvaarde waarden en normen: weldadigheid, rechtvaardigheid, betrouwbaarheid, zelfbeheersing, fatsoen, vrijheid, tolerantie en solidariteit. De laatste drie waarden worden aangemerkt als burgerschapswaarden. Deze staan centraal in groep 7 en 8.

De methode richt zich wat betreft het domein *democratie* inhoudelijk gezien vooral op de democratische basiswaarden. Deze komen met name aan de orde in de projecten vrijheid, rechtvaardigheid (gelijkheid) en weldadigheid (verdraagzaamheid). Wat betreft het domein *participatie* wordt in het project solidariteit (groep 7 en 8) aandacht besteed aan verantwoordelijkheid (goede doelen en solidariteit). Voor het domein *identiteit* biedt de methode vooral inhoudelijke aanknopingspunten voor het onderwerp zelfbeeld (verkennen van eigen achtergrond, reflectie op eigen gedrag) en respect voor diversiteit en de uitwerking in waarden en normen. Ook wordt aandacht besteed aan ik en de ander, met name in projecten over betrouwbaarheid. In groep 7 en 8 komt tolerantie aan bod. Religieuze en levensbeschouwelijke stromingen en kenmerken van de multiculturele samenleving komen niet expliciet aan bod. Bij alle projecten valt op dat de waarden niet in een maatschappelijke context worden aangeboden.

De methode biedt verschillende activiteiten waarmee leerlingen vaardigheden en houdingen met betrekking tot actief burgerschap in de praktijk kunnen brengen. De methode richt zich hierbij vooral op reflectie op eigen gedrag. In de onderbouw zijn de projecten opgebouwd rond een dilemma dat vanuit drie verschillende perspectieven wordt gepresenteerd. Leerlingen leren zich zo verplaatsen in anderen, te reflecteren op hun eigen gedrag en hun eigen keuzes te maken. In de bovenbouw zijn de opdrachten ook op vaardigheden gericht. Er zijn vier soorten opdrachten: Heb jij dat ook? (ervaringen van anderen in vergelijkbare situaties inventariseren), Kruip in de huid van (verhaal vanuit verschillend perspectief bekijken), Ik vind... (meningsvorming), En toen... (aangeven hoe de situatie kan verlopen). Veel activiteiten nodigen uit tot sociale interactie, met name samenwerken, meedoen aan kringgesprekken en het delen van gevoelens en ervaringen. Er zijn vrijwel geen activiteiten aangetroffen waarbij de buitenwereld betrokken wordt. Wel worden bij projecten over weldadigheid (zorgzaamheid voor de omgeving) enkele suggesties gedaan voor onderhoud van de klas, school of buurt. Er worden handreikingen geboden om ouders van de projecten op de hoogte te stellen en om hen er bij te betrekken. Bij ieder project wordt een lijst gegeven van boeken (of films), en in de bovenbouw ook websites, met betrekking tot het onderwerp.

De Vreedzame School

De Vreedzame School is een integraal en schoolbreed programma voor groep 1 tot en met groep 8 van de basisschool gericht op het verbeteren van het sociale en emotionele klimaat in de school. Centraal staat het ontwikkelen van een democratische gemeenschap in de school waarin iedereen zich betrokken en verantwoordelijk voelt. Leerkrachten worden door middel van trainingen en met behulp van lesmateriaal gestimuleerd tot een werkwijze die dit mogelijk moet maken. Het programma bestaat uit verschillende onderdelen:

- een training voor schoolteams
- klassenbezoeken en coaching
- een lessenserie voor alle groepen
- een informatieavond en workshops voor ouders
- training en invoeren van leerlingmediatoren.

Deze materiaalanalyse beperkt zich tot de lessenserie voor de groepen 1 tot en met 8. De werkwijze en het instrumentarium dat SLO hanteert leent zich niet voor het analyseren van de overige onderdelen van het programma.

Wat betreft de domeinen *democratie* en *participatie* richt het lesmateriaal zich vooral op het ontwikkelen van houdingen en vaardigheden met betrekking tot democratisch handelen en verantwoordelijkheid voor de omgeving. De school wordt hierbij als oefenplaats gezien: het streven is leerlingen actief de gewenste houdingen en vaardigheden te laten ervaren en toe te passen om van daaruit kennis op te doen. Dit betekent dat de materialen vooral suggesties bieden voor activiteiten en weinig expliciet uitgewerkte kennisinhouden bevatten. Voor het domein *identiteit* richt het programma zich op het ontwikkelen van respect voor verschillen. Er wordt veel aandacht besteed aan onderwerpen gericht op eigen achtergrond en zelfbeeld van leerlingen (Wie ben ik?) en respect voor diversiteit (waarden en normen, ik en de ander en tolerantie). Onderwerpen die minder aan bod komen zijn: religieuze / levensbeschouwelijke stromingen en actuele kwesties die verband houden met de multiculturele samenleving (integratie en nationale identiteit).

Ten aanzien van de *didactiek* ligt in alle jaargroepen in de lesmaterialen het accent bij de vragen en opdrachten gericht op kritische meningsvorming, dilemma's, maken van keuzes, kritische reflectie op eigen gedrag, leren van elkaar, persoonlijke identificatie en eigen leefwereld en aandacht voor emoties. Ook zijn er tal van mogelijkheden voor creatieve activiteiten (collages/ posters maken, muurkrant en gezelschapsspelletjes). Omdat in de Vreedzame School conflicthantering en het vergroten van de verantwoordelijkheid van leerlingen centraal staat is er in alle jaargroepen sprake van een sterke nadruk op activiteiten die hier mee samenhangen: leerlingen leren problemen te benoemen en bespreekbaar te maken, oplossingen aan te dragen, afspraken te maken over taken en verantwoordelijkheden in de klas en school, bij te dragen aan een goed gespreksklimaat en op te treden als mediator bij een conflict). Ook is er in elk leerjaar een blok over mediatie waarbij leerlingen leren aan de hand van een aantal stappen hun eigen conflicten en die van anderen volgens een bepaalde systematiek op te lossen. De Vreedzame School tracht op deze wijze diverse aspecten van democratie aan bod te laten komen.

Aan de hand van rollenspelen leren de leerlingen zich de sociale vaardigheden en het omgaan met conflicten eigen maken. Het programma kent veel activiteiten die de leerlingen uitnodigen tot sociale interactie (samen spelen en werken, meedoen aan kringgesprekken, delen van gevoelens en ervaringen en het helpen van anderen). Hetzelfde geldt voor activiteiten die gericht zijn op persoonlijke identificatie en het verkennen van de eigen identiteit en leefwereld van de leerlingen. Daarnaast wordt er veel aandacht besteed aan het actief betrekken van leerlingen bij besluitvorming. In het schoolbrede programma wordt gewerkt met commissies bestaande uit

vertegenwoordigers uit de verschillende klassen. In veel opdrachten oefenen leerlingen met onderhandelen. Ook activiteiten die gericht zijn op verbeteringen in de klas, school of de omgeving van de school spelen een belangrijke rol in de lessen. Leerlingen worden gestimuleerd zelf taken en verantwoordelijkheden op zich te nemen in de klas en de school, en in groep 8 zijn er activiteiten in de buurt zoals het organiseren van een multicultureel kookfeest en het uitvoeren van een vrijwilligersproject. Ouders worden door middel van een informatieavond en een aantal workshops bij het programma betrokken. Activiteiten waarbij de buitenwereld bij de lessen wordt betrokken komen slechts in beperkte mate aan bod. Voor alle jaargroepen geldt dat er nauwelijks aandacht wordt besteedt aan activiteiten die de school/klas uitnodigen tot het vieren van feesten of nationale evenementen.

Bij De Vreedzame school wordt veel aandacht besteed aan de rol en houding van de docent. De docent ontvangt hierbij op verschillende wijze ondersteuning. Deze ondersteuning vindt zowel plaats door het geven van tips en achtergrondinformatie in het lesmateriaal, als ook een speciale leerkrachttraining, gevolgd door coaching in de klas. Achterin iedere groepsmap is informatie te vinden over onder andere: de doelen, opbouw, verantwoording, informatie over de leerkrachttraining, een literatuurlijst met betrekking tot conflicthantering en werkbladen voor de leerlingen.

Momenteel wordt er gewerkt aan een nieuwe versie van de Vreedzame School. Met behulp van dit programma worden leerlingen van het primair onderwijs kennis, houdingen en vaardigheden bijgebracht op gebied van democratisch burgerschap. In dit programma worden de aandachtsgebieden van het huidige programma verder uitgewerkt in vijf pijlers:

- Overleg, meningsvorming en besluitvorming
- Omgaan met conflicten
- Verantwoordelijkheid voor de gemeenschap
- Uitgaan van diversiteit
- Democratische geletterdheid

Deze nieuwe uitgave wordt momenteel uitgewerkt en zal naar verwachting in januari 2009 uitgebracht worden.

Verstand van Nederland

De methode Verstand van Nederland bevat 15 lessen over staatsinrichting en burgerschap in Nederland voor groep 7 en 8 van de basisschool. Elke les bestaat uit een verhaal waarbij een groep leerlingen van verschillende culturele achtergronden het bestuurlijk systeem van Nederland (gemeentelijk, provinciaal en landelijk) en Europa gaan ontdekken, kennismaken met hoofdzaken van de Nederlandse geschiedenis en met voorbeelden van gevarieerde burgerschapsactiviteiten in hun directe leefomgeving. Aan het eind van elk verhaal worden de belangrijkste zaken in tekstblokken uitgelegd. De methode bestaat uit een leesboek, werkboek en antwoordenboek voor leerlingen.

Wat betreft kennisgerichte inhoud voor burgerschapsvorming, richt de methode zich vooral op het domein 'democratie'. Alle onderwerpen binnen dit domein komen in meerdere of mindere mate aan de orde. De methode gaat uitgebreid in op de democratische rechtstaat (democratie in Nederland, kenmerken van een parlementaire democratie, rechten en plichten), democratische basiswaarden (vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid) en politieke besluitvorming (verkiezingen, bestuur, internationale samenwerking). Inhoudelijke aspecten van het domein 'participatie' komen minder aan bod. De methode gaat in op structuren en instituties voor inspraak en medezeggenschap en het publieke debat. De leerlingen zijn actief bezig met enkele aspecten van ons democratisch bestel, zoals verkiezing. Er worden voorbeelden gegeven van hoe leerlingen zelf actief kunnen participeren - bijvoorbeeld dat leerlingen naar de gemeente kunnen stappen om suggesties ter verbetering van de stad. Binnen het domein 'identiteit' richt de methode zich op kennis over de multiculturele samenleving door begrippen als integratie aan de orde te stellen. Identiteitsontwikkeling, verkenning van eigen achtergrond en die van medeleerlingen en kennis over verschillende culturele achtergronden en religieuze of levensbeschouwelijke stromingen komen weinig aan de orde.

De kracht van de methode zit in de heldere overdracht van kennis over democratie in Nederland. Houdingsaspecten en het actief toepassen en ontwikkelen van burgerschapsvaardigheden komen minder aan bod. De opdrachten zijn voornamelijk gericht op verwerking van kennis. Leerlingen worden vaak gevraagd om informatie te zoeken. Dit kan informatie zijn in boeken of op internet maar ze worden ook gestimuleerd informatie op te vragen bij instanties buiten de school, bijvoorbeeld de gemeente. De oefeningen lenen zich goed voor zelfstandig werken. Er zijn geen activiteiten aangetroffen die uitnodigen tot belangenbehartiging of het hanteren van conflicten. Ook het verkennen van de persoonlijke belevingswereld van de leerling komt niet aan de orde. In beperkte mate komen opdrachten voor waarin leerlingen zelf in actie komen in de buurt. De leraar wordt aangemoedigd dit aspect aan de hand van een concrete situatie verder uit te bouwen en leerlingen stimuleren tot actie te komen.

